
МИРОНЧАК К.В.,
молодший науковий
співробітник,
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України,
м. Київ

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФЕНОМЕНУ СМЕРТІ В КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЯХ УКРАЇНИ ТА КИТАЮ

У статті концепт смерті розглянуто як один із важливих способів організації життєвого досвіду. Розкрито концептуальне ядро феномену смерті та його психологічний, світоглядний, культурологічний вплив на організацію та структурування життя особистості. Виділено основні концептуальні позиції щодо ставлення українців та китайців до смерті, їх точки перетину та відмінності.

Ключові слова: концепт, смерть, життєвий досвід, культура, Україна, Китай.

В статье концепт смерти рассмотрен как один из важных способов организации жизненного опыта. Раскрыто концептуальное ядро феномена смерти и его психологическое, мировоззренческое, культурологическое влияние на организацию и структурирование жизни личности. Выделены основные концептуальные позиции по отношению украинцев и китайцев к смерти, их точки пересечения и различия.

Ключевые слова: концепт, смерть, жизненный опыт, культура, Украина, Китай.

The author have analyzed a concept of death as one of the main methods of organization of a life experience. She revealed a conceptual foundation of a death phenomenon and its psychological, ideological and cultural influence on organization and structuring of a human life. The author pointed out main conceptual standpoints with respect to attitude to death of Ukrainians and the Chinese, showing their cross points and distinctions.

Key words: concept, death, life experience, culture, Ukraine, China.

*Культура бореться зі смертю,
хоча безсила перемогти її реально.
М.О. Бердяєв*

Концептуалізація феномена смерті та проблема, що пов'язана з ним, полягає у його особливій природі, яка стоїть на службі людського існування в екзистенційно-значущій площині буття. Цей факт вимагає залучення та інтеграції різних дискурсів і дисциплінарних підходів, завданнями яких постає подолання відчуження феномена смерті і сприйняття його як предмета психологічного пізнання.

Актуальність. Вивчаючи проблему смерті і вмирання в психології сучасного суспільства необхідно розглянути ставлення до неї в культурологічному контексті. Смерть – найважливіший компонент культури, і в цій якості вона отримує відображення в колективній свідомості у вигляді відносно стійких значень, які утворюють специфічну описову концептуальну сітку, яка огортає життєвий досвід людини. Людина, використовуючи той чи інший концепт смерті, намагається за допомогою нього створити міцні психологічні захисти, які згодом формують її характер, поведінку, визначають особистісні уподобання, що, в цілому, можна назвати формуванням способу або стилю життя, формуванням ментальної моделі світу, яка ґрунтується на життєвому досвіді особистості та соціальної спільноти в цілому.

На думку М.О. Бердяєва, «нова ідея про смерть породжує нову культуру» [3], а нова культура є новою формою організації життєвого досвіду – новою формою розгортання та презентації культурологічних утілень життя та

смерті. Таку закономірність можна простежити на прикладі різних культурологічних просторів: ставлення до смерті, її осмислення та інтерпретація в різних суспільствах мають свої специфічні архетипні основи. Незважаючи на сталість архетипної символіки смерті, вона має тенденцію змінюватися, репродукувати широкий спектр нових онтологічних і аксіологічних проявів залежно від новітніх запитів сучасності. Тому зацікавленість у вивченні кроскультурних відмінностей в етичних, моральних, ціннісно-смилових поглядах на смерть зростає.

Метою цієї статті є розкриття унікальних особливостей концептуалізації феномену смерті в українській та китайській культурах.

Постановка проблеми. Чим віддаленіші один від одного такі культурологічні простори, тим більшою мірою буде помітна різниця у способах формування ментальних моделей світу, в яких найбільш значущою для розуміння та інтерпретації є тема смерті. Так, наприклад, у Китаї ставлення до смерті, смисложиттєві орієнтації та переживання ґрунтуються на страху перед своєю скінченністю, будуть значно відрізнятися від ставлення та переживань страху смерті в Україні. На прикладі цих двох культур будуть розглянуті відмінності в особливостях концептуалізації феномену смерті, де ми зможемо простежити особливості типізованих способів засвоєння досвіду та інтеграцію їх смислів у життєвий простір людини.

Аналіз досліджень з цієї проблеми. Вивчення особливостей процесу

концептуалізації будь-якого явища є вивченням ментальних утворень людського досвіду, що транслюється через культуру. Концепт смерті є своєрідним згустком культури смерті у свідомості людини, за допомогою чого людина входить у цю культуру і на її фоні презентує себе в житті. А.Вежбицька визначала концепт як об'єкт зі світу «ідеального», що має ім'я і віддзеркалює певні культурно зумовлені уявлення людини про світову дійсність [5]. У інтегративному підході (Г.Слишкін, С. Воркачов) концепт розглядається як багатомірне культурно-значиме соціопсихічне утворення у колективному свідомому, що виражається у мові, свого роду «вербалізований культурний зміст», який має свою унікальну специфіку мовного вираження [1]. Таким чином, асоціативно-образна база, яка утворює семантичне поле концептів у тому чи іншому типі свідомості, матиме свій специфічний характер та змістовне наповнення. Концепт є, свого роду, елементом картини світу, зміст якого розкриває бачення і ставлення людини до феномену смерті як частини дійсності.

Зміна концептів перевтілюється в різноманітних образах смерті, ідеях та провідних мотивах таємничого феномену. Концепти смерті, як і концепти життя, є одними з універсальних концептів у мовній картині будь-якого народу світу і є результатом набутого, трансформованого часом, життєвого досвіду.

Виходячи з того, що вивчення світоглядних проблем потребує диференційованого підходу з урахуванням регіональних особливостей народної свідомості, спробуємо, спершу, висвітлити розуміння смерті українцями.

Особливості української традиції концептуалізації страху смерті

Етнічна специфіка українських уявлень про смерть досить яскрава, а в де в чому і суперечлива.

Зауважимо, що слов'яни-язичники

смерті в нашому розумінні не визнавали [6]. Зміст поняття «смерть» – багатоплановий. Кожний прошарок є результатом релігійно-міфологічного уявлення попередньої історичної епохи. Не тотожними були такі поняття смерті як перехід в “інше” життя або перехід в “інший” світ. Погляди на “інше” життя варіювалися, видозмінювалися і набували різноманітних форм, але класична модель бачення світу залишалася зафіксованою у традиційній тріаді “життя - смерть - життя” [11], де смерть поставала точкою перетину, своєрідним перехрестям або межею між двома формами існування. Концепт смерті як межі або перехрестя між двома світами добре проглядається в українській обрядовості.

Українцями сформована величезна кількість поховальних ритуалів, які відтворюють ставлення до смерті як до однієї з головних складових самосвідомлення людини та її життєвої сутності. В цих ритуалах в центр поховального дійства поміщався культ предків та шанування померлих як охоронців роду, що допомагали близьким у житті. Тема роду глибоко укорінена в українську психологію. Зв'язок живих з померлими відтворює трансгенеративну передачу ціннісно-сміслові спадщини роду, його традицій, поглядів на світ, життєвих переконань тощо.

Перехід від язичництва до православ'я, який розтягнувся на декілька століть, породив певну суперечність у ставленні до смерті і її розумінні. Нашарування релігійності на язичницькі уявлення про смерть кардинально змінили емоційний тон самого явища. З приходом єдиного Бога на українські землі смерть почали сприймати як велике горе, але водночас і як неминучість. Таке неоднозначне ставлення до смерті зумовило формування складної системи поховально-поминальних ритуалів, які відповідали давнім світоглядним уявленням про тіло, душу та дух.

Українська обрядова система стає під впливом таких уявлень сакральною і набуває особливого магічного значення, яким наділялися традиційні практики обрядових дій, пов'язаних із похованням небіжчика [2]. Можна сказати, що функціонування такої поховально-поминальної системи слугувало своєрідним нейтралізатором страху смерті, який піднімав з недр підсвідомості екзистенційні питання: що чекає нас після смерті, звідки ми приходимо у це життя і куди йдемо, коли воно закінчується. Завдяки проведенню поховального обряду людина захищає себе від фрустрацій, які може викликати смерть [8] і конструє реальність у відповідності до потреби збереження цілісності свого Я та світу. Вважалося, що смерть — це лише перехідний ступінь до існування у потойбічному світі, пов'язаний із земним і здатний впливати на земне життя. Таким чином, концепт смерті як переходу чи мосту, який поєднує два світи, підтримував рівновагу у перебігу життя українців.

Ще однією центральною ідеєю у поховальному обряді українців є ідея неба. Разом з димом поховального вогнища душа, її життєва сила потрапляють на небо, знаходячи собі нове місце у вічності [2]. Оскільки всі душі предків розміщуються в небі, вони стають тотожними небесним божествам. Можемо помітити, наскільки українцям притаманна масштабність уявлень, описова поетичність та фокусування на внутрішньому світі (душі) людини, що беззаперечно просочилося у національний характер та культуру українців, позначилося на їх способі та стилі життя.

Отже, ідея смерті є своєрідним способом національного бачення світу та його реконструкції в певних образах та концептах.

Під впливом різноманітних історичних умов, під впливом сусідніх культурних монополій, сучасної тенденції до акультурації суспільств та часткової втрати своєї етнічної ав-

тентичності, традиційна обрядовість українців поступово втрачала свою самобутність. Тому розмірковуючи про українську обрядовість у контексті смерті та ставлення до неї, можемо відзначити її суперечливість на неоднозначність у переплетенні елементів язичництва і християнства, поєднанні природності з фантазійністю; реальності та магії тощо.

Таким чином, основні концептуальні позиції щодо ставлення українців до смерті наступні.

- Характерною є традиційна тріада “життя - смерть - життя”, де смерть лише фіксує межу між двома формами існування, двома світами.
- Поховальна обрядовість носить релігійно-магічний характер.
- Поширеними є культ предків, землі і неба.
- Язичницькі та християнські ідеології щодо розуміння смерті специфічно синтезуються.
- Смерть постає як велике горе і, водночас, неминучість.

Охарактеризувавши особливості концептуалізації феномену смерті в українській культурі та виділивши її основні позиції, перейдемо до розгляду розуміння смерті у китайців.

Особливості китайської традиції концептуалізації страху смерті

Унікальність традиційного Китаю, на відміну від християнського Заходу, — у його особливому сприйманні світу, у філософії і традиціях, які унікально відмінні від західної ментальності. Протягом багатовікової історії народи традиційного Китаю були орієнтовані на цінності конфуціанства, даосизму та буддизму, запозиченого з Індії.

За визначенням Л.С.Васильєва: «Не будучи релігією в повному сенсі цього слова, конфуціанство стало чимось більшим ніж просто релігія. Конфуціанство — це основа всього китайського способу життя, принцип організації китайського суспільства, квінтесенція китайської цивілізації» [4]. Тому й логічним кроком розгля-

ду ставлення до смерті у Китаї буде почати насамперед з такої ціннісно-смісловію основи, яка в переважній більшості і формує специфіку психологічних особливостей мислення, всієї духовної орієнтації та розуміння її ключових понять – життя та смерті.

У вченні Конфуція ролі смерті відводиться незначне місце. «Ми не знаємо, що таке життя, – що вже нам говорити про смерть?!» – писав він [7]. Конфуцій майже не цікавився онтологічними проблемами, містикою і надприродним, в яких тема смерті була однією з центральних.

Така тенденція відобразилася на-ступним чином: для китайців характерно багато не задумуватися над проблемами смерті, зате відбувається надмірне фокусування уваги на моралі та доброчесності, обов'язку та гідності. Поняття раю і пекла у китайській свідомості присутні імпліцитно, що пов'язано з відсутністю домінування у китайській культурі фактору релігійності. Китаець вище над усе цінує матеріальну оболонку, тобто своє матеріальне життя. Якщо ж для більшості культур притаманно за життя піклуватися про майбутнє, що їх чекає після смерті, то в китайській культурі піклуються про минуле, згідно з яким теперішнє життя повинно було проживатися з опорою на традиції, усталені норми, правила та повагу до свого роду.

Так і смерть опирається на ритуал та усталені норми, постаючи перед людиною не страшним роком чи трагедією, а моральною цінністю. Через таку особливість ментальності цього народу як общинність, індивідуальна свідомість перебуває у тісному зв'язку з колективною свідомістю, де індивідуальне буття втрачає частково самоцінне значення, а колективне компенсує його. Така сила колективної свідомості дозволяє в епоху між-національних переструктурацій та переміщень дозволяє зберігати в не-порухній цілісності автентичність і унікальність китайської культури та

способу організації китайцями свого життєвого досвіду.

Що ж стосується похоронних церемоній Китаю, то про них відомо вкрай мало. У старому Китаї ховали померлих на родовому цвинтарі або на ділянці землі, яка належала родині. Поширеним звичаєм у Китаї, що згадується майже у всіх середньовічних китайських повістях, було встановлення дощечки покійника з його ім'ям, яку встановлюють в кімнаті, де він жив, або на сімейному вівтарі, де вона й зберігається нащадками. У такий спосіб померлий ніби продовжує співіснувати поряд з родиною.

Культ предків яскраво виражений у Китаї. У давньокитайській свідомості факт смерті оцінювався як дещо, що не має глибокого побутового значення. Інакше кажучи, якщо людина вмирає, ніякої трагедії в цьому немає. Вона все одно залишається серед живих, але вже як мертва. Такі уявлення про смерть відобразилися в культурній символіці країни, що носила здебільшого земний характер, який відповідно відобразився на способі організації китайцями свого життєвого досвіду, зокрема досвіду переживання горя та втрати.

Така умовність меж між життям та смертю добре простежується у даосизмі, відомим представником якого вважають Лао Дзи. Для його світоглядного вчення величезне значення мала концепція «урівнювання суцього» (ци у) [9], згідно з якою світ є абсолютною єдністю, де немає чітких меж між явищами – все поєднано з усім і розчинене одне в одному. Одним із центральних векторів зацікавлення даосизму є досягнення надприродної досконалості, здобуття безсмертя. Тому в Китаї величезне значення надавалося проблемі довголіття та способам його досягнення, що відтворилося у ціннісно-смісловій системі цілого народу. Характерна для китайців матеріальність в цьому аспекті відіграє безпосередній вплив на культуру тілесності і прагнення ки-

тайців увіковічнити тіло. На шляху досягнення безсмертя людина зазнавала різноманітних трансформацій, перетворюючи своє тіло, яке, згідно даоського вчення, набувало надприродних сил і здібностей: вміння літати по повітрю, ставати невидимим, одночасно знаходитися в декількох місцях і навіть стискати час [9]. Радикальної трансформації піддавалася і свідомість у процесі заняття даоською медитацією, яка тяжіла до злиття і набуття єдності з Дао, як всеосяжною першоосновою світу. З позиції даосизму правомірним буде сказати, що смерть розчинена у житті настільки, наскільки життя у смерті. Така своєрідна тотожність протилежностей в ідеї безсмертя, в точці їх перетину і злиття породжує, характерну для китайців, орієнтацію на увіковічення та збереження здоров'я тіла, яка є важливим ціннісним аспектом в організації життєвого досвіду у Китаї.

Якщо конфуціанство більшою мірою звернене у ставленні до смерті до соціального виміру, даосизм – до природного, то буддизм апелює до духовності. Продовжуючи тему безсмертя, у буддизмі вона концептуалізована у понятті нірвани, тобто небуття – місце розірвання ланцюга нескінченних перероджень і досягнення просвітління, що знаходиться в глибині серця людини. Тобто смерть відіграє роль перехідного етапу, етапу звільнення від попереднього життя для можливості втілення у наступному. Таким чином, свідомість людини зазнає певних трансформацій у такій подорожі і спрямована на вищу форму саморегуляції і самоусвідомлення через звільнення від природи людської потреби, яка є нескінченною. Слідуючи за вченням Будди, один день життя людини, яка бачила шлях безсмертя, краще столітнього існування людини, яка не бачила вищого життя [10]. За словами майстра, «природою особистості є безупинна смерть», що цілком влучно відтворює розуміння смерті в буддизмі (там же). Переносячи таке

розуміння смерті в психологію, можемо зазначити, що смерть стає індикатором постійних змін у житті людини, плацдармом для особистісних трансформацій, способом регуляції та організації свого життєвого досвіду на шляху самоусвідомлення та самопізнання.

Отже, накопичені століттями традиції конфуціанської етики і моралі носили характер повчальної заданості, спрямовували увагу людини більше на питання життя, а не смерті, відображали в даосизмі прагнення до стійкості і постійності в реальному світі, на зрівнянні всього сущого, доброго і злого, живого та мертвого, а китаєзований буддизм загартовував дух людини. Спільним для трьох ціннісних баз виявився китайський раціоналізм, що долав будь-яку містику, відтісняв її на периферію суспільної та особистісної свідомості, де вона тільки й могла зберігатися. У всіх зазначених ціннісно-смыслових вимірах йдеться про те, що життя і смерть – поняття відносні, а акцент здебільшого перенесено на реальне життя та способи його організації, уникаючи деталізації питань смерті.

Багатовікове буття китайців під впливом філософії Конфуція, традиційних релігій і влади імператорів протягом довгого часу сформувало особливу китайську ментальність. Психологію китайців важко зрозуміти іноземцю, не зануреному змалку в складні перипетії традицій, умовностей і протиріч всього комплексу умов. Тому вивчення особливостей побудови життєвої системи в китайській традиції, ментальних основ організації особистісного досвіду, разюче відмінних за багатьма параметрами з іншими культурами, є важливим і необхідним об'єктом для пізнання.

Основні концептуальні позиції щодо ставлення до смерті у Китаї.

- Життя і смерть – ціле одного виміру
- Смерть не є страшним роком, вона відбувається згідно з ритуалом, за

усталеною нормою.

- Страх смерті та способи його нейтралізації носять не так релігійний, як морально-ціннісний характер. Людина цінує своє життя, тримається за нього як за цінність.
- Через культ предків вплив померлих родичів залишається домінуючим впливом на життєустрій живих. Мертвий йде від живих умовно, в якомусь обмеженому сенсі.
- Культурна символіка смерті носить здебільшого земний характер.
- Тренування тіла як прагнення його увіковічнення, культ довголіття та прагнення до безсмертя є додатковими способами вирішення проблеми життя і смерті.

Висновки:

Постійні трансформації ставлення до смерті, її розуміння та інтерпретації, еволюція поховальної обрядовості та різноманітні форми поховального обряду віддзеркалюють суттєві зміни в усвідомленні світу та в способах його конструювання.

Крос-культурне дослідження особливостей концептуалізації феномену смерті переконує у тому, що розуміння культурологічних кодів, які транслиують інтегроване у них знання про дійсність, здатне розкрити унікальність такого культурного змісту, розшифрувати його ціннісно-смісловий профіль феномену смерті – концептуальне ядро, навколо якого циркулює життя – та його психологічного, світоглядного, культурологічного впливу на організацію життєвого досвіду особистості в межах тої культури, частиною якої вона себе ідентифікує.

Виділено такі основні концептуальні позиції щодо ставлення українців до смерті: традиційна тріада «життя - смерть - життя», де смерть як межа між двома формами існування; релігійно-магічний характер поховальної обрядовості; поширення культів предків, землі і неба; специфічний синтез язичницьких та хрис-

тиянських ідеологій щодо розуміння смерті; смерть як велике горе і, водночас, неминучість.

Концептуальні позиції щодо ставлення до смерті у Китаї такі: життя і смерть – ціле одного виміру; смерть – не рок, а частина ритуалу; страх смерті носить морально-ціннісний характер; вплив культу предків на життєустрій живих; культурна символіка смерті носить земний характер; культ довголіття та прагнення до безсмертя.

У цих двох культурологічних просторах, які територіально досить дистанційовані один від одного, що зменшує вірогідність впливу один на одного в історичному контексті, можемо побачити як спільні, так і відмінні особливості концептуалізації феномену смерті. Спільними виявилися елементи у поховальній обрядовості: культ предків, неба, поминальні ритуали. Відмінностей зафіксовано значно більше. Для українців притаманно містифікувати феномен смерті, наділяючи його релігійно-магічним статусом, китайці – навпроти – раціоналізують смерть, соціалізуючи її. В українській традиції концептуальним ядром в розумінні смерті є переживання горя та, водночас, розуміння її неминучості. У китайській культурі смерть постає як норма, як цінність, яка моралізує саме життя. Культурна символіка смерті в українців сповнена більшої духовності та емоційності, наділена божественними рисами, тоді як у китайців – навпроти – прагматизмом, тілесністю, одягнена у земну матерію.

Така різноманітна наповненість культурологічним та психологічним змістом феномену смерті, що дозволяє заглибитися у розуміння його природи та впливу на процес структурування життя, спонукає звертатися до концепту смерті як до одного із важливих способів організації життєвого досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антология концептов / Под ред. В.И. Караенка, И.А. Стернина. –М.: Гнозис, 2007. –512 с.
2. Беньковский И. Смерть, погребение и загробная жизнь по понятию и верованию народа / Беньковский И. // Киев. старина. – 1896. – № 54. – 229-261 с.
3. Бердяев Н.А. Смысл истории / Бердяев Н.А.–М.: Мысль, 1990. – 177 с.
4. Васильев Л.С. Культы, религии, традиции в Китае / Васильев Л.С. – М.: Наука. Издательская фирма “Восточная литература”, 2001 . – 488 с.
5. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языка / Вежбицкая А. // Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки русской культуры, 1999.– 265-305 с.
6. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Велецкая Н.Н. – М., 1978.
7. Гусейнов А.А. Великие моралисты / Гусейнов А.А. – М.: Республика, 1995. – 351 с.
8. Тесля С. Кладбище как образ жизни / Тесля С. // Memento vivere, или Помни о смерти / Под ред. В. Л. Рабиновича, М. С. Уварова. Москва, 2006. – 296–303 с.
9. Ткаченко Г.А. Даосизм и школа имен в традиции древнекитайской мысли / Ткаченко Г.А. // Методологические и мировоззренческие проблемы истории философии стран Востока. – М., 1996.
10. Торчинов Е.А. Введение в буддологию. / Торчинов Е.А. Курс лекций. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2000.
11. Ульяновская С.В. Смерть в представлениях и верованиях украинцев / Ульяновская С.В. // Духовная культура населения Украины с древнейших времен. – К., 1991.